

**ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Минуле століття, як відомо, стало жорстким екзаменатором міцності національного характеру українців, його здатності до самостійного державотворення і соборного єднання земель. Важливим чинником етнотворення, духовно-культурного самовдосконалення поневоленого народу завжди виступала Греко-католицька церква, життєдіяльність якої віддзеркалювала трагедію та поступ не лише греко-католиків, але й всього українського народу. Власне, пропонована стаття є спробою окреслити головні наукові здобутки та перспективи дослідження цієї міждисциплінарної проблеми, яка в останнє десятиліття стала об'єктом посиленої уваги істориків, політологів, археографів, етнологів, педагогів, зокрема й Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

Насамперед треба зазначити, що у радянський період спеціальних фахових досліджень з історії Греко-католицької церкви не було. Науковці вивчали лише окремі проблеми з історії християнства. Численні пропагандистські брошури, які виходили в Москві, Києві та Львові масовим накладом на замовлення компартійних керівників тоталітарного режиму, хоч і містили деякий маловідомий конкретно-історичний матеріал, мали інше завдання: ізолювати “нову історичну спільність” – радянський народ від багатовікових християнських цінностей, народних релігійних традицій і тим самим насадити комуністичну ідеологію з войовничим атеїзмом, інтернаціонально-пролетарською культурою [17, с. 144-156].

Яскравим представником радянської антиклерикальної думки можна вважати Ярослава Галана (псевдонім “Володимир Росович”), який 8 квітня 1945 р. у львівській газеті “Вільна Україна” опублікував статтю “З хрестом чи з ножем” (того ж року вийшла окремою брошурою). Недавній член КПЗУ звинуватив “уніатську церкву” та її служителів у насильному витісненні православної віри на українських землях. У червні 1948 р. обласна газета “Закарпатська Україна” опублікувала його статтю “Присмерк чужих богів”, спрямовану проти забороненої церкви та її спочилого митрополита А.Шептицького. Її поява в ужгородській газеті стане зрозумілою, якщо взяти до уваги той факт, що партійно-репресивні органи розгорнули активну роботу з ліквідації УГКЦ на Закарпатті. Нова агітка переповідала зміст памфлету “З хрестом чи з

ножем”, дошкуляла Ватикану і на цей раз таврувала дії наступника Шептицького митрополита Й. Сліпого. Критикуючи УГКЦ, москвофіл Ярослав Галан протиставляв їй Російську православну церкву, її духовенство як послідовних борців за повернення західних українців до віри предків [43, с.61-73].

Лише у часи горбачовської “перебудови” посилився інтерес науковців до проблем національно-культурного життя західних українців. Відтак у роботах того часу, зокрема книзі “Історичні передумови возз’єднання українських земель” (Львів, 1989), яку підготували науковці Інституту суспільних наук АН УРСР, уже подано інформацію про участь греко-католицьких священників у діяльності читалень “Просвіти” і “Українського товариства педагогічного” (до 1912 р. – “Руське товариство педагогічне”), заснуванні 1896 р. “Русько-католицького союзу”, організації у Львові віча на честь 300-річчя Брестської унії, фінансово-господарському житті краю. Автори інформували читачів, що за переписом 1900 р. основну частину населення Східної Галичини (без Бжозовського повіту, заселеного переважно поляками) становили греко-католики: 3005916 осіб, або 63, 18% загальної чисельності [20, с.258]. У часи перебудови стали доступними й праці, що довгі роки зберігалися у спецфондах архівів.

Для глибшого теоретичного осмислення науковці почали звертатися до узагальнюючих робіт з історії християнства і Церкви в Україні, насамперед Степана Томашівського [23], Івана Огієнка (митрополита Іларіона) [39], Миколи Чубатого [61], Матвія Стахіва [35], Григорія Лужницького [33], Юрія Федоріва [60] та ін., які вийшли за кордоном або ж до 1939 р. у Західній Україні. Вони вже були об’єктом історіографічних оглядів, тому зупинимось на здобутках сучасної історіографії проблеми.

У навчальному посібнику “Історія релігії в Україні” (Київ, 1999) за редакцією А.Колодного і П.Яроцького викладено “становлення греко-католицизму як чинника національного пробудження” українців, проаналізовано загальні тенденції розвитку Греко-католицької церкви в XVII-XX ст. Автори намагалися з’ясувати також сучасні проблеми церкви, зокрема, “поляризаційні” процеси між частинами духовенства, які перенесли великий тягар переслідування, перебуваючи в “катакомбній” церкві, і між тими, хто повернувся з діаспори; між тими, хто твердо дотримувався греко-католицизму, і між священниками, які в останнє десятиліття перейшли з православ’я. Автори слушно не оминули й проблему патріархату церкви, на що Апостольська столиця ще не дала свого благословення. Слушно стверджено й те, що соціальна доктрина УГКЦ

базується на принципі “спомагання”, що сприяє розвитку здібностей та ініціативи людської особи і має бути головним дороговказом у проведенні реформ суспільно-економічного устрою. Водночас дискусійною є теза київських релігієзнавців про те, що “хитання духовного світу між протилежними екстремами зумовило байдужість українця до питань своєї конфесійної приналежності, формувало у нього плюралістичний світогляд” [21, с.608-625].

Зрозуміло, що поневолені співвітчизники завжди прагнули національної церкви, а у переломні періоди – національно-державної релігії. Феномен українського національно-культурного відродження XVI-XVII ст., що призвів до Берестейської унії, став об’єктом наукового дослідження ректора Українського католицького університету о. Бориса Гудзяка. Зокрема, львівський релігієзнавець дослідив релігійно-культурні реформи у Київській митрополії, а також її взаємини з візантійською церквою і латинським Заходом, негативний і позитивний вплив на Київську митрополію Польсько-Литовської держави та Московського царства. Важливо й те, що дослідник критично переосмислив українську та світову історіографію генези, змісту та наслідків унії, які стали докорінним переломом в історії Київської церкви, наслідки якої викликали глибокий резонанс у релігійному, культурному й політичному житті Східної Європи і ще довго позначалися на міжконфесійних стосунках у християнському світі [15, с.426]. Вказана праця є цінною з методологічної точки зору як для початкуючих, так і зрілих істориків-релігієзнавців.

Монографія єпископа Української церкви в Аргентині Андрія Сапеляка (1997 р. повернувся в Україну) “Київська церква на слов’янському Сході” (Буенос-Айрес; Львів, 1999) на великому документальному матеріалі з архіву Апостольського Престолу відтворює картину екуменічно-унійного процесу в Київській церкві; при цьому підкреслено заслуги великих її будівничих – Вельямина Рутського, Андрія Шептицького, Йосипа Сліпого. Вартує погодитися також із авторським висновком: “Якщо хрещення України назагал позитивно оцінюється істориками як подія, що започаткувала нову християнську еру в Київській Русі, то про Берестейську унію маємо уже протягом чотирьох століть не тільки різні точки зору, але й відверту фальсифікацію. Тому конче необхідно відтворити історичну правду про унію на підставі джерел...” [53, с.8]. Автор слушно вважає, що політична консолідація незалежної держави неможлива без церковної єдності суспільства.

Діаспорний дослідник Стахій Стеблецький узагальнив репресії російської імперської влади щодо Української та Білоруської католицьких церков у XVIII-XX ст. Він стверджує, що масове усунення уніатських

священиків від парохій на Волині, Поліссі, Поділлі та Холмщині почалося після царського указу 1832 р., згідно з яким обсада парохій відбувалася лише після дозволу влади – губернатора. Аналізується й волюнтаристський указ від 1833 р.: “Хто за володіння Катерини II, Павла I та Александра I перейшов з унія на римо-католицьке, той рахується православним”. Водночас автор дещо емоційно критикує знаних істориків М. Грушевського, М. Аркаса, В. Антоновича, які “нарочно закрили перед нами огидні переслідування (уніатів. – Авт.) від царів, злегковажили ту, таку важливу справу документально” [56, с.60-78]. Нині книжка є бібліографічною рідкістю і потребує перевидання в Україні.

У новій монографії Андрія Пашука “Українська церква і незалежність” (Львів, 2003) розглянуто політичну роль християнських церков у національно-культурному житті України та українців. Основну увагу львівський філософ приділив релігійно-конфесійним стосункам у добу середньовіччя та новий період. Автор справедливо вважає, що “важливу роль у денационалізації українського народу і зміцненні свого панування над ним загарбники відводили і релігійно-конфесійному чиннику, розуміючи силу й волю його впливу на духовність, психологію та свідомість як людини, так і періоду в цілому”. Тому міжконфесійні протиріччя, резюмує автор, завжди ослаблювали українське суспільство, що мало “фатально небезпечні наслідки для державотворення, зміцнення безпеки і незалежності України” (с.5). На прикладі публікації Володимира Росовича (Ярослава Галана) “З хрестом чи з ножем” (1945 р.) А. Пашук аргументовано розвінчує радянські фальшивки з приводу наслідків Берестейської унії (ніби це справа рук поляків і спольщених німців, колоністів-католиків у Львові), а також “звинувачення” митрополита, єпископату і духовенства церкви у співпраці з “буржуазними націоналістами” та “німецькими фашистами”.

Сучасну історіографію проблеми важко уявити без чотирьох випусків “Ковчегу” – “наукового збірника із церковної історії”, який видає з 1993 р. у Львові Інститут історії Церкви Українського католицького університету (до 2002 р. – Львівська богословська академія). Вказаний інститут організував низку наукових конференцій, зокрема цикл “Берестейських читань”, приурочених 400-літтю Берестейської унії. Власне результатами його дослідницьких проєктів з давньої та новітньої історії стали статті у вказаному збірнику. Насамперед виділимо студії, присвячені участі митрополита А. Шептицького у суспільно-політичному житті України та світу [8, с.212-223].

Серед сучасних українських науковців до вивчення духовної спадщини митрополита чи не найбільше спричинилася Оксана Гайова

(Центральний державний історичний архів України у Львові), яка упорядковує архів родини Шептицьких і є співупорядником кількатомного видання “Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали”, який видається у Львові з 1995 р. (робота над ним продовжується). Утім, це велике фундаментальне видання заслуговує на більш розлогі передмови, особливо археографічні частини.

Візитатійна документація церкви та проблема її дослідження була об'єктом археографічних узагальнень Ігоря Скочиляса (Український католицький університет) [54, с.470].

Окремі сюжети про суспільно-культурну місію греко-католицьких громад на Буковині – їх участь 1864 р. спільно з православними у панахиді в пам'ять Т.Шевченка у чернівецькій церкві св. Параскеви, перебудові за проектом В. Залозецького і Й.Легнера греко-католицької церкви у Чернівцях у 1930-1936 рр. та ін. – містяться у колективній роботі науковців Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича “Буковина: Історичний нарис” (Чернівці, 1998).

Вдалою спробою узагальнення історії УГКЦ на Буковині став невеликий нарис Степана Карачка, вміщений у “Католицькому щорічнику” за 1996 р., що підготував Видавничий дім Києво-Могилянської академії [25]. Автор стверджує, що перші спроби організувати у краї греко-католицькі громади було зроблено ще у 80-і роки XVIII ст., однак лише у 1811-1814 рр. у Чернівцях та навколишніх селах започатковано регулярну греко-католицьку відправу; відзначає громадську вагомість візитатій у регіон митрополитів Йосифа Сембратовича (1880 р.) і Андрея Шептицького (1900 р.), подає факти злочинів комуністичної влади щодо репресованої церкви та її святинь, зокрема Успенської церкви у Чернівцях. Можна лише пошкодувати, що нарис позбавлений науково-джерельного апарату.

Практично обійдено увагою дослідників суспільно-освітню діяльність греко-католицьких семінарій, які стали школою не лише богословських, але й політичних студій для сотень українських юнаків. Як відомо, вихованець Львівської греко-католицької семінарії та член польсько-української конспірації “Союз синів вітчизни” (1837-1840) о. Василь Подолинський (1815-1876) у польськомовній рукописній брошурі “Слово перестороги” (1848 р.; перевидана у Львові 2001 р. з коментарями Ф.Стеблія) виступив із критикою усього, що пережило себе і перешкоджало суспільному прогресові. Його ідея – рівноправність усіх людей; без громадянської рівності немає свободи. Автор заперечує тенденційні твердження польських публіцистів Й.Супінського та Й.Цибульського, начебто українці не є окремою нацією, а становлять частину польського

народу. Священик бачив серед українців різні політичні течії (“партії”), що були зорієнтовані на підтримку зовнішніх сил (Польщі, Австрії чи Росії), але найбільше йому імпонувала “чисто українська течія”, що прагнула безумовно національної незалежності українського народу (“незалежної Русі”) в колі вільних слов’янських народів [47].

Окремі сторони проблеми знайшли висвітлення в релігіознавчих працях з церковної історії регіонів. Насамперед виділимо двотомні “Нариси історії Церкви Закарпаття” відомого богослова Атанасія Пекара, в яких узагальнено суспільно-культурну та наукову працю духовенства, проаналізовано діяльність священицьких товариств – Общества св. Василія, Товариства катехитів, Апостольства св. Кирила і Методія, Товариства українських греко-католицьких священиків) і навчальних закладів (Мукачівської богословської школи, Ужгородської та Пряшівської семінарії). Чимало уваги приділено добродійній діяльності церкви у першій половині ХХ ст. – будівництву єпархіальних гуртожитків для гімназистів, сиротинців і народових кухонь, господарській освіті селян, проведенню антиалкогольних кампаній, музично-мистецькому вихованню [44, с.172-231, 292-305].

З’явилася низка публікацій, у яких зроблено спробу відтворити участь священослужителів у кооперативному русі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., зокрема створенні 1904 р. за ініціативою отця Остапа Нижанковського у Завадові на Стрийщині першої української молочно-чарської спілки, що стала зав’язком потужного “Краєвого господарсько-молочарського союзу” [22]. Поштовхом і документальним підґрунтям для цих робіт послужили історико-мемуарні та аналітичні публікації американського вченого українського походження І.Витановича, насамперед його фундаментальна монографія “Історія українського кооперативного руху” (Нью-Йорк, 1964).

Порівняно недостатньо розкрита тема взаємозв’язків священослужителів із світською інтелігенцією. Втім, в останні роки з’явилися публікації, які, всупереч радянським ідеологемам, розкривають підтримку греко-католицьким священицтвом творчості зрілого Івана Франка. Свою шану Каменяреві священики, зокрема, висловлювали, відвідуючи ювілейні концерти, маніфестації, авторські академії; митрополит А.Шептицький на 40-літньому творчому ювілеї “галицького українського Шевченка” у Великому театрі (1913 р.) “під оплески присутніх випроводив його під руку на почесне місце” [36].

Іван-Павло Химка, вивчаючи греко-католицьке духовенство, наочно показав, як воно наприкінці ХІХ ст. поступово втратило свою провідну роль у національному русі Галичини поступившись нею

світській, здебільшого соціалістично налаштованій еліті. Власне греко-католицьке духовенство було відсунуте на другий план тим рухом, який воно само започаткувало. І тільки завдяки особистій харизмі та заангажованості митрополита Андрея в національну справу церква знову змогла відновити суспільний авторитет, хоч, як вказує дослідник, тут також виникали конфлікти – між на той час уже політично організованим національним рухом та християнсько-гуманістичними поглядами архиєрея [11].

Не оминають дослідники складних і неоднозначних аспектів життєдіяльності церкви, зокрема міжвоєнного періоду ХХ ст. М. Москалюк проаналізував здобутки та невдачі християнсько-суспільного руху [38], В.Переверзій [45], В.Марчук [35], І.Пилипів [46] – роль та місце УГКЦ у політичній системі Другої Речі Посполитої. О.Єгрешій розкрив причини і суть ідейних розбіжностей між владиками УГКЦ; визначив передумови формування єпископом Г.Хомишиним окцидентальної ідеологічної течії та консервативної програми українсько-польського порозуміння 30-х рр. [18, с.315]. Однак, на нашу думку, непереконливим є авторський висновок про ідейний розкол в УГКЦ 30-х рр. (мова може йти лише про ідейні хитання окремих чільних діячів) [19].

Професор Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка Микола Кугутяк, розглядаючи етнополітичні витоки та історичну роль західноукраїнської націонал-демократії у першій чверті ХХ ст., наводить численні факти опосередкованого чи прямого втягнення у вир цього політичного руху греко-католицького духовенства, яке прагнуло консолідувати і гармонізувати національно-державний табір краю [30, с.84-89].

Роль та місце християнсько-суспільної думки в суспільно-політичному житті західного регіону з'ясовано у навчальному посібнику "Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ-ХХ ст.) (Львів, 2001), що вийшов під загальною редакцією професора Ярослава Малика. Зокрема, узагальнено основні віхи діяльності у міжвоєнний період Української християнської організації, Української народної католицької партії, Українського католицького союзу, яких класифіковано угодовськими партіями. Аналізуючи антицерковну кампанію 1944-1946 рр., автори книги справедливо резюмують: "Радянська влада безспідставно розглядала УГКЦ передусім як національну церкву, яка обстоювала ідеї національної державності, відроджувала її в 1941 р., допомагала створенню військових формувань на окупованій гітлерівцями території, була своєрідною ланкою між західними українцями і Заходом, становила джерело такої ж небезпеки, якою для радянської влади були ОУН та УПА" (с.180).

У новій монографії Степана Качараби “Еміграція з Західної України (1919-1939)” (Львів, 2003) на основі офіційних переписів населення та новітніх студій зарубіжних і вітчизняних авторів уточнено чисельність населення регіону за віросповіданням, показано соціальний статус греко-католиків історичної Галичини. Автор зазначає, що серед ініціаторів створення у 1925 р. Товариства опіки над українськими емігрантами був А.Шептицький; Товариство опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла (ств. 1925 р. у Вінніпезі) активно підтримував єпископ церкви у Канаді Никита Будка.

Активізувалися дослідження з історії Церкви на польсько-українському пограниччі, зокрема Надсянні. Чимало спеціальних розвідок опубліковано у тритомному збірнику наукових праць і матеріалів “Перемишль і Перемишльська земля протягом віків” (Перемишль; Львів, 1996-2003), який підготовлений Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України спільно з Науковим товариством ім. Шевченка у Польщі. Особливо зацікавлять читачів статті, присвячені організації та територіальній структурі Перемишльської єпархії [57, с.195-233], діяльності Перемишльської капітули [40, с.167-182], духовної семінарії [7, с.155-156], дякоучительського інституту [64, с.245-259] і парафіяльних шкіл [16, с.260-272], історія митри Перемишльських владик [5, с.245-248], а також суспільному чину і життєдіяльності єпископів Григорія Лакоти і Йосафата Коциловського.

Київський архівіст Георгій Папакін зробив спробу реконструювати ставлення гетьмана Павла Скоропадського (1918 р.) до митрополита Андрея Шептицького, в якому він бачив майбутнього патріарха об'єднаної Української церкви. Автор зауважує, що “з особливою симпатією до гетьмана ставився Василіянський чин УГКЦ, який активно підтримував державницький рух не лише на теренах Східної Галичини, Польщі, а й по всьому світу, сподіваючися на відбудову гетьманської України”. Г.Папакін проаналізував неопубліковану переписку галицького клерикального діяча О.Назарука із П.Скоропадським, яка свідчить про підготовку зустрічі митрополита з гетьманом у 1938-1939 рр., що не відбулася через трагедію Карпатської України та вибух нової світової війни [41, с.117-134].

У полі зору дослідників (Казимира Б., Марунчак М., Понятишин П., Хомин П., Цегельський Л.), головно діаспорних, були місіонерські візити митрополита А.Шептицького у Північну і Південну Америку в міжвоєнний період [24]. Утім, значно менше уваги приділено його поїздкам країнами Західної Європи. Частково цю проблему розглянув львівський історик Орест Красівський у книзі “За Українську державу і Церкву” (Львів, 1995).

Цій непересічній постаті присвятив нарис та підбірку богословських праць і світлин Ярослав Заборовський [37]. У книзі велику увагу приділено екуменічній поставі митрополита Андрея, його зовнішньополітичній та фінансово-господарській діяльності на захист поневолених західних і східних українців; стверджено ініціювання ним низки протестаційних секцій та збору зерна для голодуючих в УРСР.

Пам'яткоохоронна діяльність церкви (музейництво, наукові експедиції тощо) була об'єктом дослідження львівського релігієзнавця та археолога Миколи Бандрівського. Особливо детально автор розкриває співпрацю Митрополичої консерваторської комісії з Науковим товариством ім. Шевченка під час археологічних розкопок княжого Галича та Львова [3, с.95-97]. Вказана тема була також у полі зацікавлень прикарпатця Ігоря Коваля [29]. Вважаємо, що цей напрям узагальнень слід продовжити на матеріалах діаспори – Північної та Південної Америки, півдня Європи.

Важливим науково-інформаційним джерелом до вивчення проблеми є світлини владик, духовних святинь, церковно-релігійних свят, які, на жаль, нині ще не упорядковані та не обліковані й зберігаються у архівах, бібліотеках, музеях і приватних колекціях Львова, Івано-Франківська, Тернополя, Коломиї, Москви, Праги, Риму, Торонто, Варшави, Перемишля та інших міст світу. До сих пір не видано в Україні унікальні колекції світлин митрополита А.Шептицького, які робили фотографи Юліан Дорош, Левко Якушевич, Михайло Шалабавна. Лише нещодавно опубліковано невеликий фотоальбом Ярослава Коваля “Господар Перегінської пуші. Рідкісні фотографії з життя Слуги Божого Андрея Шептицького” (Львів, 1996. – 34 с.). Як свідчать світлини та передмова книги, у гостях у митрополита в “Кедровій палаті” в Підлютому на Долинщині у 20-30-і роки були відомі громадські діячі – генерал УГА Мирон Тарнавський, професор медицини Мар'ян Панчишин, діяч УНР Олександр Лотоцький, харківська співачка Марія Сокіл та ін.

Зроблено перші спроби узагальнити організаційно-фінансову підтримку церкви громадських структур суспільної опіки міжвоєнної доби – опікунських товариств, сиротинців і захоронок, які, незважаючи на складні внутрішні умови окупації, намагалися не лише матеріально, але й морально допомогти обездоленому західноукраїнському населенню [12, с.299-309].

Науково-творча і громадсько-політична активність священництва на просвітянській ниві та в представницьких органах влади у ХІХ – першій половині ХХ ст. неодноразово висвітлювалися у численних історично-краєзнавчих публікаціях Петра Арсенича [2], Володимира Полска [48], Володимира Грабовецького [13].

Окремі грані етнокультурної та соціальної місії церкви, зокрема досвід її християнського виховання громадянина-патріота у 20-30-х рр. ХХ ст. висвітлено в історико-педагогічних розвідках, що опубліковані в “Наукових записках” Національного університету “Острозька академія” [27]. Найповніше цей досвід узагальнено Любоў’ю Генік (Івано-Франківський теолого-катехитичний духовний інститут) у книзі “Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини (кінця ХІХ – поч. ХХ ст.)” (Івано-Франківськ, 2000). Дослідниця відтворює систему національно-релігійного вишколу в молодіжних товариствах “Січ”, “Сокіл”, “Пласт”, “Марійських дружинах”, а також зміст, методи, форми і засоби релігійно-морального виховання у приватних і державних закладах різного рівня – народних школах, гімназіях, ліцеях, семінаріях, цивільних і релігійних вузах. Важливо й те, що авторка проаналізувала найрізноманітніший джерельний матеріал – звіти гімназій, богословські підручники, реферати студентів, хроніки Богословської академії тощо. Науково виваженим є авторський висновок про те, що викладання таких предметів, як катехизм, історія біблійна Старого і Нового завітів, літургика, апологетика і догматика, християнська етика, теологія моральна, пастирське богослов’я, педагогіка та психологія, життя святих, патрологія та історія Христової Церкви, не лише розширювало знання учнів із світової культури, але й поглиблювало їхній світогляд та пізнавальні можливості щодо вивчення світової історії, культури, літератури, філософії, богослов’я та етики. Використання народно-релігійних традицій, на думку дослідниці, дає можливість відновити історичні традиції українського народу, виховувати підрастаюче покоління на українських ідеалах, а також зберігати традиції української духовності [10]. Ці ж проблеми також опосередковано розглядалися Б.Ступариком, В.Моцюком, Г.Білавич і Б.Савчуком та ін. [58].

Складність церковно-релігійного життя у період гітлерівської окупації намагалася проаналізувати львівська дослідниця Оксана Сурмач. Вона довела, що релігійна політика нацистів на заході України зумовлювалася необхідністю впливу на українське населення з метою проведення окупаційних заходів щодо експлуатації матеріальних і людських резервів; згідно з інструкцією імперської канцелярії 1941 р., діяльність церков на території України не заборонялася доти, доки вони не займалися політичною діяльністю. Авторка стверджує, що між церковною ієрархією УГКЦ і вищою німецькою владою (за винятком відвідин губернаторів) не було постійних взаємин, тільки з місцевою адміністрацією підтримувалися зв’язки буденного характеру; митрополичий ординаріат сприйняв гітлерівську окупацію як справжню

загрозу для населення у цілому і для церкви зокрема. Розглянуто також екуменічну діяльність УГКЦ, її взаємини з Українською автокефальною православною церквою і Автономною православною церквою. Авторка навела численні факти активної участі греко-католиків у діяльності Українського Центрального Комітету, до сфери якого входили майже всі ділянки суспільного українського життя в Генерал-губернаторстві (крім суто політичних); ієрархи прагнули попередити польсько-український збройний конфлікт, а також припинити міжособну політичну боротьбу й об'єднати ОУН для нового спільного виступу на захист українських інтересів [59].

Олександр Реєнт і Олександр Лисенко (Інститут історії України НАН України) проаналізували малодосліджену проблему взаємодії релігійного та національного не лише на рівні суспільної свідомості, але й у площині конкретно-історичних подій першої половини ХХ ст., насамперед 20-40-х років. Автори розглянули релігійний аспект української національної ідеї, приділивши особливу увагу концепції В.Липинського, яка обґрунтувала чітку диференціацію суспільних функцій держави і церкви. Серед перших дослідників вони виокремили релігійні елементи в програмних документах ОУН і УПА. При цьому підкреслили “відчутний вплив уніатської церкви на громадсько-політичне життя” міжвоєнної Польщі, “активну діяльність на церковній ниві й неприховану антипатію Шептицького до комуністичного режиму на Великій Україні”. Водночас відзначили відмінність церковно-релігійних форм і засобів боротьби за українську державність від військово-політичної платформи ОУН [50, с.30-51, 65-74].

Серед новаторських робіт, присвячених добі Другої світової війни, відзначимо монографію Олександра Лисенка “Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр.” (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), яка вперше у вітчизняній історіографії узагальнює проблему стосунків між церковними і державними структурами в УРСР після визволення її території від гітлерівців до 1946 р. При цьому чимало уваги приділено церковно-релігійному життю в умовах “нового порядку” в райхскомісаріаті “Україна” та Генеральному губернаторстві, де греко-католицькі священники займали чільні посади в делегатурах Українського Центрального Комітету. Київський історик на новому археографічному матеріалі ще раз доводить: процес ліквідації УГКЦ шляхом її злиття з Російською православною церквою був організований не знизу, а згори державними органами; останні здійснювали свої задуми руками РПЦ та її ієрархів. Неканонічність “собору” УГКЦ 1946 р., на думку О.Лисенка, полягає ще й у тому, що там головували нововисвячені

єпископи іншої церкви – РПЦ. Обґрунтованим є й авторський висновок: якщо за умов Польської держави й німецької окупації УГКЦ змогла частково адаптуватися, то спроба налагодити мирне співіснування з радянською владою мала трагічні наслідки; перемога над гітлерівцями розв'язала руки сталінській верхівці й дала формальні підстави (звинувачення у співпраці з нацистами) для того, щоб вирвати з корінням той дух національної самодостатності, який несла Греко-католицька церква [31, с.11-46, 274-368].

У монографії львівського дослідника Андрія Боляновського “Дивізія Галичина. Історія” (Львів, 2000) йдеться про складні перипетії створення цього стрілецького формування у 1943 р. і нетрадиційно стверджено: А.Шептицький, підтримуючи формування дивізії (виділив для її потреб 10 священників), навряд чи симпатизував запропонованому німецьким командуванням її регіональному характерові; митрополитові імпонувала ідея створення української армії на основі кількох дивізій, укомплектованих з українців і озброєних німецьким командуванням (с.68-73). Створення дивізії дієво підтримали, наголошує автор, й інші представники кліру, зокрема член Митрополичої капітули Гавриїл Костельник, парох церкви Преображення з села Грімно Комарнівського повіту Ярослав Пасічник та інші, які віддали синів до української дивізії.

Результатом багаторічних архівних пошуків і запису свідчень очевидців став документальний нарис львівського науковця Петра Шкраб'юка “Виноградник Господній: Історія життя о.Йосифа Кладочного” (Львів, 1995), в якому відтворено біографію священника і громадсько-політичного діяча, що постійно виконував доручення митрополита А.Шептицького й ОУН, був капеланом політв'язнів у 30-50-х рр. ХХ ст. Особливе зацікавлення викликають сюжети про участь о. Й.Кладочного в екуменічних переговорах між ГКЦ і УАПЦ 1942 р. у Києві, в ході яких православні владики ухвалили просити Шептицького, щоб він став їхнім Патріархом (пропозицію не прийнято), оскільки УАПЦ тоді відчувала матеріальні та організаційні проблеми.

У монографії “Православ'я в новітній історії України” (Полтава, 2001) Володимир Пашенко аналізує церковно-релігійне життя в Україні в умовах тоталітаризму, зокрема реакцію радянської влади та РПЦ на суспільну активність греко-католицького кліру і мирян після 1946 р. Утім, автор покладає відповідальність за ускладнення нинішніх міжцерковних відносин, зокрема між РПЦ і УГКЦ, на державні органи, трактуючи РПЦ та її ієрархію як вимушеного партнера комуністичного режиму [63, с.549].

Нова релігієзнавча праця професора Володимира Пашенка (Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Короленка)

“Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів)” (Полтава, 2002) є черговою вдалою справою проаналізувати суть політики КПРС і Радянської держави щодо репресованої церкви, зокрема у розгортанні атеїстичної пропаганди, насадженні радянської обрядовості як засобу протидії релігійним традиціям в регіоні. При цьому особливо детально проаналізовано безуспішні спроби уповноважених Ради у справах релігії в УРСР нейтралізувати “екстремістські дії уніатського духовенства” та “релігійних фанатиків” у підпільних “домашніх” церквах і монастирях, біля “святих місць” (Зарваниця, Грушів та ін.) і навіть духовних семінаріях РПЦ; стверджено участь органів держбезпеки в проникненні у лоно “неканонічної церкви” дезінформаторів для її розгрому, підриву довір’я за кордоном (зрозуміло, що ця проблема потребує нових документальних пошуків). У роботі В.Пашенка також по-новому проаналізовано радянську історіографію проблеми, показано “вклад” Я.Галана у зникнення легального греко-католицизму як “явища суспільно-політичного життя радянського суспільства”. Обґрунтованим є також авторський висновок про те, що тоталітарна держава не здатна забезпечити громадянам демократичні права і свободи, не вмє і не хоче врегулювати конфліктні ситуації, що виникають у питаннях віри, роблячи ставку здебільшого на силове розв’язання проблеми [42, с.5-25, 590]. Втім, текст книги дещо перевантажений матеріалом про повоєнне суспільно-політичне життя в СРСР і УРСР, а також цитуванням партійних документів тієї доби; бракує джерелознавчого та історіографічного аналізу вітчизняних і зарубіжних видань УГКЦ. Загалом нова книга В.Пашенка є, на нашу думку, найповнішим виданням, що розкриває драму взаємостосунків влади і церкви у повоєнній Україні.

Перемишльський краєзнавець і діяч Об’єднання українців у Польщі Михайло Козак у книзі “Пом’яни, Господи, душі слуг твоїх” (Львів, 2002) упорядкував матеріали про переслідування та утиски УГКЦ у 40-х роках минулого століття в межах Перемишльської єпархії. Автор подає дані про вбивства і репресії священнослужителів німецькими, польськими та радянськими спецслужбами і військовиками. Власне увагу читача привернуть біографи 60 замордованих окупантами священнослужителів, світлини і добре упорядкована історіографія проблеми.

Оригінальні аналітично-інформаційні статті публікують окремі видання УПЦ Київського патріархату. Зокрема її “Шематизми” подають змістовні екуменічні матеріали про минуле і сучасне церковно-релігійне життя в регіоні. В одному з них вміщено науково-довідкову статтю медієвіста-релігієзнавця Василя Кметя (Львівський національний універ-

ситет ім. Івана Франка) про маловідомі факти взаємин греко-католицьких і православних владик (1944 р., наприклад, митрополит Андрей благословив владик УАПЦ служити у львівській Преображенській церкві). Втім, нам видається, що львівський дослідник переоцінив внутрішні й недооцінив зовнішні, радянські чинники, які привели відомого протопресвітера Гавриїла Костельника (1886-1948) до відверто антиунійської роботи після “золотого вересня” 1939 р. і започаткування політики ліквідації УГКЦ [28, с.8-44].

Дещо інший погляд на цю “мудру і неоднозначну” постать подають філософи Марія Кашуба та Ірина Мірчук: “Сам Костельник був людиною європейської вченості (протягом 2,5 років навчався у Швейцарії, здобув ступінь доктора філософії), отже, добре орієнтувався у найновіших світоглядних вченнях та здобутках європейської науки. Він чуйно вловлював ідеологічні спекуляції на догоду певним політичним силам, особливо, якщо це стосувалося його рідної України...” [26, с.11-13]. Матеріали книги підводять читача до нетрадиційної думки про те, що необхідність зберегти “своїх” душпастирів для опіки над вірними й послужили, можливо, переходу Г.Костельника на бік нової радянської влади та лав РПЦ.

З’явилися цікаві видання про греко-католиків Закарпаття. Михайло Бойко узагальнив життєвий шлях та видавничу діяльність закарпатського владика Діонісія Няроді, якого навесні 1939 р. репресувала угорська окупаційна влада (у 1922-1927 рр. був Апостольським адміністратором Пряшівської єпархії, а з 15 листопада 1938 р. – Візитатор Мукачівської єпархії, співорганізатор у 1939 р. Товариства греко-католицьких священників; помер 1940 р. у Хорватії) [6, с.107-110]. Біографічні дані про нього та інших владик Мукачівської і Пряшівської єпархій (П.Гебея, П.Гойдича, Т.Ромжу та ін.) вміщено також в уже згаданих “Нарисах історії Церкви Закарпаття” (Рим; Львів, 1997. – Т.2).

Життєвий шлях і душпастирську діяльність єпископа Мукачівської єпархії у 40-і роки ХХ ст. Теодора Ромжі викладено в історично-документальному нарисі, що вийшов у Львові 2001 року [49]. Книга є також своєрідною хронікою протесту греко-католиків Закарпаття проти брутального насильства комуністичного режиму щодо духовенства єпархії, яке прагнуло бути невов’єднаним з РПЦ.

Значно слабше досліджено релігійне життя на крайніх західних етнічних теренах – Лемківщині та Пряшівщині, населення яких упродовж декількох століть зазнавало соціальних і національно-релігійних утисків – впливів поляків, словаків, німців, угорців, румунів, а в роки Першої світової війни – росіян.

У брошурі архівіста Ігоря Андрухівця “Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр.” (Івано-Франківськ, 1997) проаналізовано фонди колишнього партархіву Івано-Франківського обкому КПУ (нині підрозділ Державного архіву Івано-Франківської області), які розкривають волонтаристські дії партійних комітетів і силових структур області щодо греко-католицьких священників і вірних, “які категорично відмовлялися від возз’єднання і прийняття православної віри”. Особливо зацікавляють дослідників матеріали про організацію владою та “ініціативною групою” спеціальних зборів і конференцій у деканатах з нагоди “об’єднання” із РПЦ. Автор слушно вважає, що у 1946 р. “Руська православна церква на теренах області була оформлена адміністративним шляхом. Залишилося оформити її канонічно, хоча за логікою цей процес мав проходити навпаки” [1, с.33]. Наведено також документальні матеріали про організаційно-пропагандистські акції збройного підпілля ОУН і УПА серед священництва та вірних, “екзекуційні міри” повстанців до окремих “нових православних” владик (вони інколи “доносили” в МДБ на своїх “конкурентів”). При цьому архівіст розповів про трагічну долю монастирів у Станіславі, Коломиї, Дорі, Погоні, Гошеві, Микуличині, Войнилові.

1985 р. українське еміграційне видавництво “Смолоскип” ім. В.Стефаніка (Торонто; Балтимор) видало документальний збірник “Мартирологія Української Церкви”, в якому зібрано різноманітні документи, матеріали і спогади, що відтворюють список ув’язнених і закатованих у радянських концтаборах греко-католицьких єпископів і священників, а також діяльність релігійних громад у підпіллі [34, с.839]. Зрозуміло, що упорядникам видання О.Зінкевичу і Т.Лончині не були доступні матеріали судових справ із відомчих і державних архівів СРСР. Загалом вказана праця, не зважаючи на малодоступність широкому читачеві, добре znana у колі фахових науковців.

З’явилося чимало історико-краєзнавчих досліджень про історію заснування і культурно-мистецьке життя окремих монастирів (Бучач, Крехів, Жовква, Унів та ін.) та важливі релігійні центри України, зокрема “український Люрд” – село Зарваницю на Тернопільщині. На жаль, більшість аналогічних видань не має науково-інформаційного апарату і носить популярний характер. Утім, суспільна потреба у таких працях велика [52].

В історико-релігійному нарисі Петра Шкраб’юка показано національно-суспільну місію Крехівського монастиря (Львівщина), впродовж чотирьох століть в якому після Добромільської реформи 1882-1904 рр. відкрито новіціят, що почав готувати високоосвічених, жертвоних душ-пастирів, місіонерів для краю й українських громад за кордоном. Відтак

він подарував церкві й Україні плеяду видатних отців – учених, письменників, видавців, капеланів УСС і УГА (Йосафат Скрутень, Роман Лукань, Андрій Трух, Іриней Назарко, Йосафат Жан, Теодозій Коструба), а також дав духовний прихисток у давнину Петру Могилі, Богдану Хмельницькому, Івану Мазепі, а в ХХ ст. – Івану Франку, Василю Щурату, Івану Огієнку, Івану Крип'якевичу та іншим українським ученим, політикам, громадським діячам [62, с.91].

Органічною складовою сучасної української історіографії є праці, де національно-політичні процеси у державі подаються в поєднанні з вивченням релігійних традицій регіонів. У цій групі праць насамперед виділимо навчальний посібник для священників УГКЦ “Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми” (Львів, 1995) філософа Олега Гриніва, у якому розглянута роль релігії в духовному житті українського народу і людиноненавистницька суть більшовизму як квазірелігії, проаналізовано суть духовного оздоровлення народу після проголошення відновлення державної незалежності. При цьому особливу увагу присвячено трактуванню Блаженнішим патріархом Йосифом Сліпим взаємозв'язку віри й науки як двох форм людського духу. Важливим є також авторський висновок щодо уроків поразки УНР–ЗУНР: невміння взаємопов'язати виконання національних і соціальних завдань створило ґрунт для більшовицької пропаганди серед людей з низьким рівнем національної свідомості [14, с.91].

Окремі аспекти проблеми актуалізовані в декількох кандидатських дисертаціях, захищених зі спеціальності “релігієзнавство”. Зокрема, львів'янин Ярослав Білас узагальнив суспільно-політичні погляди і політичні кроки митрополита Шептицького, спрямовані на подолання комуністичних і праворадикальних впливів на соціум, національно-політичну консолідацію західних українців, узгодження теоретичних засад і практики національно-визвольного руху з християнською мораллю [4]. В релігієзнавчо-філософській роботі Оксани Волинець показано основні тенденції розвитку державно-церковних стосунків у сучасній Україні, а також проаналізовано феномен греко-католицизму в процесі національної та релігійної самоідентифікації українців за умов відсутності власної національної держави та у перші роки її розбудови [9].

Великий конкретно-історичний матеріал містять тези і повідомлення тринадцяти міжнародних наукових конференцій, які опубліковані в збірниках “Історія релігій в Україні”, що видаються у Львові з 1994 р. Інститутом релігієзнавства – філією Львівського музею історії релігії, Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Відділенням релігієзнав-

ства Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України. Схвально те, що збірник став своєрідним полігоном думок не лише істориків, але й соціологів, етнопсихологів, політологів, архітекторів, музеєзнавців. До його недоліків можна віднести хіба те, що чимало публікацій не мають науково-довідкового апарату, а це зменшує вартість пропонованих публікацій.

Занедбаною ділянкою досліджень є проблема капеланства, якій присвячено загалом небагато спеціальних публікацій, або окремі сюжети монографій [52].

Церковно-релігійний фактор польсько-українських стосунків у ХІХ-ХХ ст. розглядався у дослідженнях, що були опубліковані 2003 р. Інститутом історії України НАН в збірнику пам'яті П.М.Калиниченка "Україна – Польща: історія і сучасність" [51]. Цей важливий чинник міжнаціонального порозуміння (а інколи й розбрату) потребує нових архівних студій та організацій міжнародних конференцій чи круглих столів за участю науковців і представників Римо-католицької та Греко-католицької церков.

Підсумовуючи історіографічний огляд, необхідно зазначити, що жертвний літопис УГКЦ кінця ХІХ-ХХ ст. не став предметом комплексного наукового дослідження. Окремі його зрізи знайшли висвітлення в спеціальних публікаціях богословів, істориків, педагогів. На щастя, відкриття архівних і бібліотечних спецфондів та запис спогадів носіїв "живої історії" створили непогану базу для всебічного дослідження церковно-релігійних стосунків у нашій державі, переосмислення усталених в історіографії тверджень.

1. Андрухів І. Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр. – Івано-Франківськ, 1997. – С.33, 36-37.
2. Арсенич П. Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини // Нова зоря. – 1991. – Ч.5-6, ін.
3. Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат української археології // Берестейська унія (1596-1996). – Львів, 1996. – С.204-207; його ж. Археологічна діяльність Ісидора Шараневича (1829-1901) // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.7. – Львів, 2000. – С.95-97; Бандрівський М. та ін. З історії досліджень Успенського собору в Галичі // Записки НТШ. Т ССХХV. – Львів, 1993. – С.393-405; його ж. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець ХІХ-ХХ ст.). Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Львів, 2001.
4. Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
5. Білий Б. Митра Перемишльських владик або так звана "Корона Данила": міфи і факти // Перемишль і Перемишльська земля. – С.245-248.
6. Бойко М. Владика Діонісій Няраді // Католицький щорічник. Київ, 1996 С.107-110.

7. Василь Р. Блаженний Єпископ-Новомученик Кир Григорій Лакота як ректор першої повної духовної семінарії в Перемишлі та його праця в інших інституціях // *Перемишль і Перемишльська земля*. – С.155-156.
8. Вл. Любомир (Гузар). Єкуменічна місія Східних Католицьких Церков у бащенні митрополита Андрея (Шептицького) // *Ковчег. Ч.2*. – Львів, 2000. – С.189-212; Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки) // *Там само*. – С.212-223; Кравчук А. Християнська етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя // *Там само*. – С.224-272; Глистюк Я. Два листи о. Мирослава Івана Любачівського до митрополита Андрея (Шептицького) з 1941-1942 років // *Ковчег. Ч.3*. – Львів, 2001. – С.507-510; Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) в період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки) // *Там само*. – С.556-565.
9. Волинець О.О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
10. Генік Л.Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини (кінець XIX – поч. XX ст.). – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С.199-201.
11. Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900 // *Canadian Slavonic Papers*. – 1979. N21(1). – P.1-14.; ejusd. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918 // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1984. – N8(3-4) – P.426-452; ejusd. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Houdmills, 1988; ejusd. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900. – Montreal-Kingston (Ontario), 1999.
12. Гнот С.І. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939 рр.) // *Актуальні проблеми державного управління*. Вип.6. – Львів, 2001. – С.299-309.
13. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського собору Христового Воскресіння. – Івано-Франківськ, 2000.
14. Гринів О. Національно-духовне відродження: історія і сучасність. – Львів: Місіонер, 1995.
15. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів: Інститут історії церкви. ЛБА, 2000. – 426 с.
16. Дзьобан О., Тимочко М. Парафіяльні школи та підручники, видані в Перемишлі українською мовою (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // *Перемишль і Перемишльська земля*. – С.260-272.
17. Дмитрук К. Свастика на сутанях. – Москва, 1976; Петляков П. Уніатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. – Львів, 1982. Детальніше див.: Гайковський М.І. Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії // *Богословія*. Т.55. – Рим, 1991. – С.144-156.
18. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904-1939 рр. – Івано-Франківськ, 2001; його ж. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина // *Галичина*. – 2001. – №5-6. – С.315-321.
19. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904-1945 рр.). Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2003.

Марчук В. В. Греко-Католицька Церква в етнокультурному житті України новітньої доби: історіографічні зауваги

- ✓ 20. Історичні передумови возз'єднання українських земель / Відп. ред. Ф. Стеблій. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 258, 266, 267, 270, 308
21. Історія релігії в Україні. – К., 1999. – С. 608-625, ін.
- ✓ 22. Історія споживчої кооперації України / Кер. авт. колективу С. Гелей. – Львів, 1996; Андрій Палій – будівничий та керманіч "Маслосоюзу". Статті, спогади, листи / Упор. Р. Матейко. – Тернопіль, 2001; Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. – Івано-Франківськ, 1995.
23. Історія Церкви на Україні (від найдавніших часів до монгольської навали). – Жовква: Місіонер, 1932.
24. Казимира Б. Митрополит Андрей Шептицький та канадські українці // Про пам'ятна книга оо. Василян у Канаді. – Торонто, 1953. – С. 97-149; її ж. Achievements of Metropolitan A. Sheptycky for Ukrainian Canadians. – Toronto, 1958; Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920-1923. – Вінніпег; Едмонтон, 1981; Понятишин П. З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці // Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894-1954. – Джера Сіті, Нью-Джерсі, 1955. – С. 19-36; його ж. Митрополит Андрей Шептицький в Америці // Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький в Америці. – Філадельфія, 1997. – С. 110-123; Хомин П. Митрополит Андрей Шептицький як Апостольський Візитатор для українців у Полудневій Америці // Богословія. – Львів, 1926. – № 1/4. – С. 207-210; Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. – Філадельфія, 1937.
25. Карачко С. Українська Греко-Католицька Церква на Буковині // Католицький щорічник. 1996. – К., 1996. – С. 78-80. Див. також: Карачко С. Греко-Католицька Церква на Буковині // Нова зоря. – 1996. – Ч. 23, 28.
26. Кашуба М., Мірчук І. Гаврил Костельник: філософські погляди. – Дрогобич, 2002. – С. 9-11, 13.
27. Кіндрат К., Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України // Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття. Зб. наук. записок Національного університету "Острозька академія". Т. VI. – Острог, 2002. – С. 26-31; Чепіль М. Християнська педагогіка Юліана Дзеровича // Там само. – С. 439-446.
28. Кметь В. Львівська православна єпархія: короткий огляд історії // Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2000 рік. Статистично-біографічний довідник. – Львів, 2000. – С. 8-44.
29. Коваль І., Джура О., Марчук В. Дорогою Христової науки. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 375 с., Коваль І. Ярослав Пастернак – основоположник української церковної археології // Нова зоря. – 1999. – 26 травня.
30. Кругляк М. Історія української націонал-демократії. 1918-1929. Т. I. – Київ–Івано-Франківськ, 2002; його ж. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 84-99.
31. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ. 1998. – С. 11-46, 274-368.
32. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С. 188-199; Княк Р. Капелянська служба у Збройних силах України // Нова зоря. – 1996. – Ч. 21.
33. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. – Філадельфія: Провидіння, 1954.
34. Мартирологія Української Церкви / Упор. О. Зінкевич, Т. Лончина. – Торонто–Балтимор, 1985. – 839 с

35. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001; його ж. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина. – 2001. – №5-6.
36. Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. – Львів, 1999.
37. Митрополит Андрей Шептицький. Матер. і документи (1865-1944 рр.). Друге доп. вид. / За ред. Я. Заборовського. – Львів-Івано-Франківськ, 1995.
38. Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997; його ж. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. XX ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
39. Огієнко І. Українська Церква: Нариси з історії Української православної церкви. – Прага, 1942 (2-е вид.: К.: Абрис, 1993). Огієнко І. У 20-30-і рр. XX ст. співпрацював із Василіяньським видавництвом "Місіонер", працював у бібліотеках Жовківського і Крехівського монастирів.
40. Павлице П. З історії Перемишльської капітули // Там само. – С.167-187.
41. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С.117-134.
42. Пашенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002. – С.5-25, 590.
43. Пашенко Володимир. Ярослав Галан Міфи і факти біографії і творчості // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.2. – С.61-73.
44. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. – Т.2. – Рим-Київ, 1997. – С.172-231, 292-305, 381-431.
45. Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20-30-х рр. XX століття // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 1999. – №1; його ж. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20-30-х рр. XX ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
46. Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30 років XX ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. – Ч.1. – Львів, 2001.
47. Подолинський В. Слово перестороги. – Львів, 2001; Стеблій Ф. Українці і поляки Галичини в 30-40-х рр. XIX ст.: пошуки політичного партнерства // Polska-Ukraina: Historia, polityka, kultura. – Szczecin-Warszawa, 2003.
48. Полєк В. Духовна освіта на Прикарпатті // Нова зоря. – 1991. – Ч.33-34; його ж. Священик-меценат // Нова зоря. – 1991. – Ч.25-26; його ж. Біографічний довідник Прикарпаття. Зош.1-17. – Івано-Франківськ, 1993; зош.18-29. – 1999.
49. Пушкар П. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. – Львів, 2001.
50. Рєсєт О.П., Лисенко О.П. Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – С.30-51, 65-74, 97.
51. Рєсєт О. Українсько-польські відносини в XIX – на початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В.Смолій; відп. ред. Ю.Пінчук. – Вип.13: У 2-х т.; Україна-Польща: історія і сучасність. Збірник наук. праць і спогадів пам'яті П.М.Калинченка (1923-1983). – Ч.1. – Київ, 2003. – С.90-97; Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західно-Українській Народній Республіці (1918-1919 рр.) // Там само С.215-220; Заброварний Б. Депортації українського населення із Закарпаття в 1944-1947 роках // Там само – С.359-374.
52. Сагайдак М., Бубній П. Зарванця. Тернопіль, 1993; Андрушків Б. Зарванця святина землі української. Тернопіль 2001: Ведуть в Зарванцю стежки

Марчук В.В. Греко-католицька церква в етнокультурному житті України новітньої доби: історіографічний аспект

- і дороги. – Тернопіль: Теребовля, 1995; Яремич Г. Дорога до храму: Ансамбль Жовківської Василянської церкви, монастиря, друкарні. – Львів. 2000 та ін.
53. Сапельяк А. Київська Церква на слов'янському сході: Канонічно-єкуменічний аспект. – Буенос-Айрес. – Львів, 1999. – С.8
 54. Скочиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століття // Ковчег. – Ч.3. – Львів, 2001. – С.470-489.
 55. Стахів М. Христова Церква в Україні (988-1596). Нарис історії католицької Церкви та аналіз охрещування в ній інтересу Риму, Царгорода, Варшави і Москви св. В.Великого. – Рим, 1985.
 56. Стеблецький Стахій. Переслідування Української і Білоруської католицької церкви російськими царями. – Мюнхен: Українське католицьке видавництво, 1954. – С.59-60, 78.
 57. Стемпень С. Організація та територіальна структура Перемишльської греко-католицької єпархії за владництва єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917-1946) // Перемишльська земля протягом віків / За ред. С.Заброварного; упор. С.Заброварний, М.Литвин, Ф.Стеблій. – Перемишль–Львів, 2003. – С.195-233.
 58. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939). – Івано-Франківськ: Акорд, 1994; Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). – Коломия: Вік, 1995; Білавиц Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881–1939). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999; Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: В-во УВУ, 1993, Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001, ін.
 59. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944) // Нарисові зошити історичного факультету Львівського державного університету. – Львів, 1999. – Вип.2. – С.185-187; її ж. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944) // Питання історії України. – Чернігів, 2000. – Т.4. – С.175–179; її ж. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації // Українське релігієзнавство. – К., 2000. – №15. – С.59-67; її ж. Єкуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1943 рр.) // Київська Церква. – 2000. – №4. – С.72-78; її ж. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації // Історія релігій в Україні. – Львів, 1999. – Кн.2. – С.161-163; Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1999. – С.169-179.
 60. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Люблін, 1991.
 61. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні: В 2-х т. – Рим–Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи. 1965-1976.
 62. Шкраб юк П. Крехів: Дороги земні та небесні. – Львів, 2002.
 63. Комар Ю. Рецензія.: Ковчег. – Ч.3. – Львів, 2001. – С.549-552.
 64. Ясіновський Ю. Дяко-учительський інститут у Перемишлі // Перемишль і Перемишльська земля. – С.249-259.

Historiography and main tendencies of modern Greek-catholic church exploration are analyzed in the article. The author tries to describe the main scientific achievements and perspectives of this problem's exploration. The problem has become very important among the historians, political scientists, explorers of early texts, ethnographers and pedagogues, including the ones from Prycarpathian university by Vasyl Stefanyk, during the last 10 years.